

Мр **Драгица Јовановић**, историчар уметности
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, Србија
dragica.jovano@gmail.com

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ УРБАНИСТИЧКЕ ЗАМИСЛИ АРХИТЕКТЕ ДИМИТРИЈА Т. ЛЕКА: УРБАНИСТИЧКИ ПРОЈЕКАТ РЕКОНСТРУКЦИЈЕ СКОПЉА 1914. ГОДИНЕ

Апстракт

Допринос развоју урбанистичке мисли у Србији крајем 19. и почетком 20. века архитекте, урбанисте, теоретичара архитектуре и урбанизма Димитрија Т. Лека (Београд, 1863 – Крагујевац, 1914), недовољно је познат стручној јавности. У раду се указује не само на његове урбанистичке пројекте већ и његов готово неистражен теоријски рад (*У лету кроз Београд, Наше прилике* и др.). Урбанистичка замисао Д. Т. Лека свеобухватно је изражена пројектом реконструкције Скопља – првонаграђеним на конкурс за *Генерални регулациони план Скопља* 1914. године. Иако није реализован, овај његов пројекат битно је утицао на урбанистичку трансформацију Скопља.

Кључне речи: Димитрије Т. Леко, теорија урбанизма, урбанистички план, Скопље

Dragica Jovanovic, MSc Art Historian

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade, Serbia

dragica.jovano@gmail.com

CONTRIBUTION TO STUDYING URBAN PLANNING IDEAS OF ARCHITECT DIMITRIJE T. LEKO: URBAN RECONSTRUCTION OF SKOPJE IN 1914

Abstract

Contribution to the development of urban thinking in Serbia at the turn of the 20th century by architect, town planner, and urban and architectural theorist Dimitrije T. Leko (Belgrade 1863 – Kragujevac 1914) is rather unknown to the professional public. This paper turns the spotlight on his urban planning designs, but also on his insufficiently researched theoretical works ("Flying through Belgrade", "Our occasions", etc.). D. T. Leko's urban planning concepts are fully expressed in his design for the reconstruction of Skopje that won the first prize in the competition for the General Regulation Plan of Skopje in 1914. Although his design was never implemented, it significantly influenced the urban transformation of Skopje.

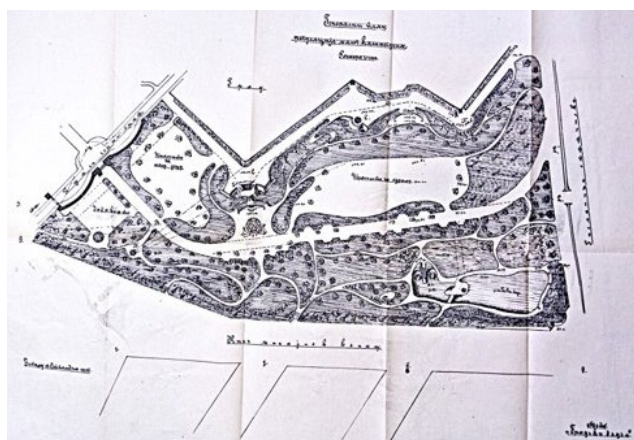
Keywords: Dimitrije T. Leko, urban planning theory, urban plan, Skopje

Остварења Димитрија Т. Лека

Димитрије Т. Лeko (Београд, 1863 – Крагујевац, 1914) припада генерацији архитеката који су се крајем 19. и почетком 20. века школовали у иностранству и по повратку у Србију били активни учесници у процесима њене *модернизације и европеизације*, најалост нагло прекинутим Првим светским ратом, чији завршетак већина од њих није дочекала, па ни сам Лeko. Ангажовали су се у успостављању модерне архитектонске и инжењерске професије (Удружење српских инжењера и архитеката), а њихово деловање није било усмерено само на пројектантску и планерску активност већ и на јавну публицистичку и критичку делатност.

Процеси урбане трансформације у Србији, од османског до европског града, подстакли су проналажење новог приступа проблему уређења српских градова, првенствено Београда. У оквиру тих процеса започетих у Београду у 19. веку, период од 1867. године до Првог светског рата означен је у литератури као завршна фаза трансформације урбаног пејзажа Београда од отоманског у европски, односно модерни капиталистички град.¹ Зато се ово раздобље именује и као *деотоманизација* (деосманизација) и *вестернизација* балканског и српског културног простора.² Улога Д. Т. Лека у овим процесима особена је и изражена кроз његова трагања за оптималним односом традиције и модерности, односно његовим инсистирањем на неодрицању од сопственог културног наслеђа. Упућивао је на могућност креативног дијалога с националном културном традицијом и препознавао овај поступак у тадашњим савременим европским урбанистичким праксама.

Леков стваралачки опус се не сагледава само кроз његова архитектонска дела и урбанистичке пројекте већ много значајније кроз Леков теоријски и критички рад, који је и најобимнији.³ Димитрије Т. Лeko потиче из угледне београдске породице Лeko, цинцарског порекла.⁴ Школовао се у Винтертуру, Цириху, Ахену и Минхену, а по повратку у земљу, 1889. године, радио је у Министарству грађевина, Министарству војном, Техничком одељењу Општине града Београда и, пред пензионисање, на свој захтев, 1911. године поново у Архитектонском одељењу Министарства грађевине.⁵ Његова архитектонска остварења нису многобројна, али су безмало све његове грађевине очуване до данас и обележја су делова Београда у којем се налазе, попут: Палате „Атина“ (1902) на Теразијама, Зграде Прве српске опсерваторије (1890) у Карађорђевој парку, Куће породице Вучо (1893) на Славији, Вучине куће на Сави (1908) у Карађорђевој улици, Нове Војне академије (1899) у Немањиној улици, где је данас смештен Музеј града Београда. Капела Ћеле кула (1892) у Нишу, један је од ретко сачуваних објеката ван Београда и једини меморијални објекат у опусу аутора. Своје критичке текстове и теоријске расправе објављивао је првенствено у стручним часописима, *Српском техничком листу* и *Техничком гласнику*, али и другим тадашњим листовима: *Београдским општинским новинама*, *Самоуправи*, *Србији*, *Народу*, *Трговинском гласнику*, *Делу* и другим. Издао је четири публикације: *У лету кроз Београд*, *Скице за нову цркву у Тополи*, *Наше прилике*, *Реклама Професора Универзитета г. Николе Несторовића*.⁶

Слика 1. Димитрије Т. Лeko, План уређења Малог Калемегдана, 15. септембар 1898.
(извор: Лeko, Д. Т. „У лету кроз Београд – поводом покренутог питања о регулисању малог Калемегдана, Београд“, 1899)

Урбанистичке замисли

Димитрије Т. Лeko је био један од првих критичара архитектуре и урбанизма у Србији.⁷ Важио је за бескомпромисног критичара урбаног развоја Београда, кога је већина прозваних његовом критиком називала *бунтовником*. Дубоко свестан да је урбанизам често коришћен само као средство, или инструмент за краткорочне резултате у управљању градом, а да последице које такав приступ урбанистичком планирању производи могу бити далекосежне и погубне за сваког становника града, Лeko је упорно указивао на мане и недостатке урбаног развоја престонице. У завршној фази трансформације највећег српског града према моделу модерног европског капиталистичког града, развој Београда је постајао све убрзанији и хаотичнији. Исоходе таквих поступака Лeko критикује наводећи: „Наш модернитет почино је највише штете са градским регулацијама. Те су штете разноструке и многобројне, а међу њима, штета од уништених историјских споменика и старих грађевина, од уништених слика и прилика, најтежа је и не да се ничим заменити.“⁸

Критички је био усмерен на суштину различитих проблема у урбанистичком развоју престонице на почетку 20. века. Разматрао је начине обезбеђења комуналних санитарно-хигијенских стандарда и критиковао недовољну комуналну опремљеност града у односу на просторну расподелу становника. Разумевајући степен озбиљности стамбених проблема у градовима, нудио је предлоге за њихово решавање (*Оскудица и беда у малим становима по великим градовима*), а анализирајући велики подухват Општине Београд, прву изградњу радничких *савремених хигијенских станова* 1911. године, предложио је оснивање фонда за грађење радничких станова.⁹ Прецизно дефинишући проблем становања сиромашних друштвених класа у градовима, не само да је уочавао процесе који доприносе њиховој *ескалацији* већ је и разазнавао моделе

Слика 2. Димитрије Т. Леко, План измене регулације Дунавског краја, 9. фебруар 1904. (извор: Ћоровић, Д. Т. „Београд као европски град у деветнаестом веку: Трансформација урбаног пејзажа“, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2015, 398; примарни извор: Историјски архив Београда, сигн.: ИАБ ОГБ ТД к 1492)

којима се услови становања могу побољшати, па у великој мери и решити проблеми лоших услова становања сиромашних становника великих градова.¹⁰

Ако се има у виду да је најрадикалнији период комуналне модернизације Београда отпочео крајем 19. века, може се разумети Лекова *опседнутост* комуналним уређењем града у великом броју његових полемичких и критичких текстова, као и његов став о потреби ревизије важећег регулационог плана, али и ревизије грађевинског законодавства. Константно је указивао на неправилности у раду Управе града и одређених оцењивачких судова у јавним конкурсима, као и на многобројне мане *Грађевинског закона за град Београд* из 1897. године. У периоду најрадикалније трансформације урбаног пејзажа српске престонице из оријенталног у европски град, Леко упућује својеврсни *алел* за спасавање свега што још није подлегло *крваву ножу* модерних принципа регулације, „који су одузели Београду цео његов вековима образован тип, који су га ишчупали са његова терена на коме је никао“ и који „треба заменити, марљивим испитивањем својих рођених прилика и подмиривање искључиво локалних потреба – треба заменити животом“.¹¹

Значај Лекове публицистичке делатности је у његовом пажљивом теоријском разматрању и принципу приступања одређеном проблему са више различитих страна. Као велики познавалац процеса европеизације Београда, писао је о актуелним друштвеним процесима и тадашњим најприсутнијим, модерним тенденцијама у успостави планирања градова као делатности, истовремено одређујући релације између нових урбанистичких теорија и српског културног наслеђа, на које је нове теорије ваљало применити. Леков први урбанистички план, *План уређења Малог Калемегдана* (1898) (слика 1), а нарочито његово образложење изнето у публикацији *У лету кроз Београд* (1899), показује не само дубоко познавање и прихватање нових идеја које су се шириле Европом већ и јавно изнети став архитекте и урбанисте против насилног *модерног* регулисања Београда које се спроводи шематски, *шпартањем градова улицама*, а да се при том не узимају у обзир *терен, предања, обичаји, архитектура*, важни чиниоци и особености затеченог културног наслеђа. *Планом измене регулације Дунавског краја*

(1904) (слика 2), односно образложењем пројекта у тексту *Измена регулације Дорћола* (1904), као и урбанистичким идејама које је предочио у текстовима под називом *Ревизија регулационог плана престонице и њеног грађевинског закона* (1901), Димитрије Т. Леко је урбанистичко уређење Београда поставио у релацију с тадашњим актуелним идејама о урбаном планирању, нпр. Јозефа Штибена [Josef Stübben] и Теодора Фишера [Theodor Fischer]¹², док је истовремено критички говорио о *срамежљивом прикривању истине да је наш стил специфично оријенталски*. Иако уређење Малог Калемегдана¹³ није изведено према Лековој замисли¹⁴, а ни његов пројекат измене регулације Дорћолског краја¹⁵ није реализован¹⁶, његове идеје вреди разматрати као део идеалног урбаног пејзажа Београда, Лекове *хармоничне целине*,¹⁷ као „визију новог града“ и „пример интеграције идеја модерног европског урбанизма и разумевања аутохтоног наслеђа у постојећим друштвеним и културним околностима“¹⁸. Ни Леков трећи урбанистички пројекат, *Урбанистички пројекат Скопља* (1914), такође није реализован.¹⁹ За разлику од претходних планова, овај није поткрепљен Лековим образложењем и критичком анализом.

Урбанистички пројекат реконструкције Скопља

Скопље је, као значајан град Османске царевине, до 1913. године, када је Вардарска Македонија прикључена Србији, имало карактеристике оријенталног града, те су наступајући напори за *европеизацију* неминовно подразумевали претходну фазу *деосманизације*. Градови у Македонији су до првих деценија 20. века познавали развој града заснован на обичајном праву и били „турско-византијског или специфично балканског типа, са мноштвом дућана и малих објеката дуж кратких и вијугавих улица и становништвом издељеним у верском и етничком погледу по махалама“²⁰. Имајући у виду другачије историјско искуство планирања града у односу на урбани развој Београда, различиту праксу и традицију развијања града, у Скопљу је већ 1913. године покренута планерска активност *по изричитом захтеву ондашњег Престолонаследника Њ. В. краља Александра*. Намера државе да успостави власт и прилагоди простор у складу са својим циљевима, првенствено је била усмерена на деосманизацију као реакцију на затечени доминантан урбани модел, али и модернизацију стварањем нове урбане форме, нових јавних институција и просторних диспозиција.

Први регулациони план Скопља израдио је 1914. године Димитрије Т. Леко на темељу првонаграђеног решења на конкурсу расписаном годину дана раније (слика 3). Тим пројектом промовисао је нов модел, унитарни концепт урбане форме, опозитан традиционалном османском концепту дистинктивних урбаних модела – *махала*.²¹ Иако његов план није изведен због избијања Првог светског рата и неповољних друштвено-економских околности у деценији која је уследила, идеје које је промовисао биле су усвојене у следећим планским решењима. У периоду након Првог светског рата Скопље се градило на основу више парцијалних регулационих планова за одређене делове града, углавном безидејних структура. Тек је 1929. године Јосиф Михајловић, тадашњи градоначелник Скопља, израдио нови *Генерални регулациони план* на

Слика 3. Димитрије Т. Леко, Генерални урбанистички план Скопља (извор: Максимовић, Б. „Идејни развој српског урбанизма : период реконструкције градова до 1914. године“, Српска академија наука и уметности, Београд, 1978, 195; примарни извор: Архив града Скопља)

основу Лековог плана из 1914. године. Вођен урбанистичким замислима Д. Т. Лека, Михајловић је успео да реализује трансформацију Скопља *из оријенталног, турског града у модеран, европски град*.

Леко је у плану из 1914. године презентовао своју визију привредног развоја Скопља и предвидео просторну композицију на северу града, која је у плану означена као *Велики изложбени парк*, а у његовој близини и *Мали изложбени парк*.²² У циљу истицања значаја старе тврђаве Кале, познатије као *Скопско Кале* или једноставно *Кале* (тур. тврђава), која се налази на брду Градиште доминантног положаја изнад реке Вардар, Леко је на горњем платоу пројектовао скопски *акрополис*. Данас се на брду Кале налазе два важна културна споменика, средњовековна тврђава и Музеј савремене уметности, а идеја о том простору као *културној тврђави* и даље је актуелна. За Димитрија Т. Лека формирање модерног града није подразумевало *брисање* свега затеченог, јер *модернитет*, како Леко критички опажа, често производи и штете, а као највећу у својој ненадокнадивости наводи *штету од уништених историјских споменика и старих грађевина*.²³ Зато је Леко тежиште својих урбанистичких концепција у складу с принципима модерног европског урбанистичког деловања промишљено и вешто пренео на периферне делове Скопља. Креирану *слободну територију* града освајао је без икаквих ограничења развијањем широких просторних композиција паркова и архитектонских ансамбала, формирајући „поред типичних симетричних габарита, и слободније, асиметричне облике друштвених зграда“.²⁴ На десној обали Вардара

пројектовао је спортски центар са стадионом, који би био први објекат те врсте у тадашњој Србији да се његов план развоја Скопља реализовао.²⁵ Настојећи да што чвршће повеже северни и јужни део града, планирао је седам мостова, којима би се решио градски саобраћај и успоставила веза, укључујући и трамвајску, између главних друштвених центара на десној обали Вардара с пословним центрима на левој обали, све до периферних изложбених паркова.

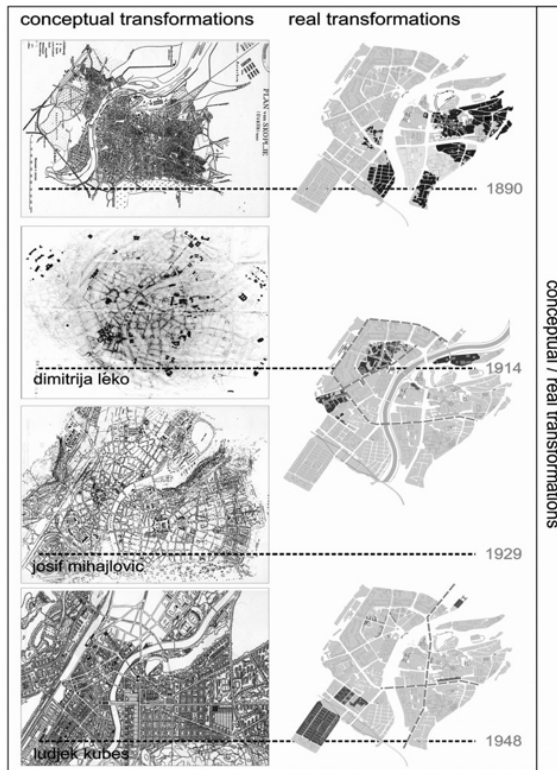
Као и у претходним пројектима, *Плану уређења Малог Калемегдана* и *Плану измене регулације Дунавског краја*, Леко је и у пројекту генералног урбанистичког плана Скопља посебну пажњу усмерио на зелене површине, паркове и озелењавање града („сваки парк је саставни део вароши, јер се ради ове и подиже, па зато треба да има што тешње везе између њега и вароши, и да је што приступачнија грађанима“²⁶), па је чак и међу стамбене блокове уводио мање озелењене тргове – скверове, а река Вардар је у његовом плану добила уређене кејове и зелено острво које је било повезано мостовима са обе обале („права вештина најмарљивије испитује природне погодбе, учи се на њима, доводи их у склад са потребама, и баш помоћу њих образује своје оригиналне, карактеристичне творевине“²⁷).

Реализација Лекових урбанистичких идеја спроведена је новим *Генералним регулационим планом Скопља*, који је 1929. израдио тадашњи градоначелник Јосиф Михајловић. Извршена је подела града у функционалне делове, квартове, који формирају нове трговачке, административне и индустријске центре, и започета је интензивна изградња јавних грађевина и инфраструктуре.²⁸ У историјској и морфолошкој трансформацији Скопља разликујемо три главна урбана слоја: фрагментирани урбани облик традиционалног балканског града, унитарни модел урбане форме – реконструкција ка европском граду (представљен у урбанистичким плановима Димитрија Т. Лека 1914. и Јосифа Михајловића 1929) и унитарни модел урбане форме – реконструкција према интернационалном типу.²⁹ (Слика 4) И данас се у Скопљу (*fragmented city, city in motion*)³⁰ у централном делу града уочавају фрагменти из периода трансформације у европски тип града.

Модел за развој градова

Леков последњи урбанистички пројекат, града Скопља, концептуализација је његових урбанистичких замисли. Тим регулационим планом први је увео унитарни модел града уз значајан утицај бечког Ринга (*Ringstraße*) и идеја Камила Зитеа [Kamillo Zite] о *уметничком стварању градова*.³¹ Промовисао је радикалну елиминацију традиционалних облика, али само на периферним деловима града, што му је омогућило истовремено заступање идеја о рехабилитацији историјских урбаних форми и њиховој живописности.

Урбано планирање Скопља започиње *Урбанистичким планом за развој Скопља* Димитрија Т. Лека из 1914. године, којим је наглашена *европеизација* града у односу на наслеђену османску традицију. Редифинишући границе постојећег града проширивши га на десну обалу Вардара, где је предвидео основну градску инфраструктуру,

Слика 4. Генерални урбанистички планови Скопља од 1890. до 1948. године – *Conceptual and real transformations* (извор: Marina, O., Penčić, D., *Urban transformation of Skopje fragmented city – Legacy from history*, у: „Просторно планирање у Југоисточној Европи : (до Другог светског рата)”, Историјски институт : Балканолошки институт САНУ : Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011, 359–375)

Леко је успео да пројектује изградњу потпуно новог града. Овакав вид угледања на европске концепте урбанистичког планирања, рани је показатељ модернизације балканских земаља у овој области.³²

Леков план се знатно разликовао од свих тадашњих регулационих планова за градове Србије, и то не само по својој садржини већ и по начину решења основних урбанистичких аспеката. Тежиште његовог приступа урбанистичком планирању је у европском *модерном* моделу града, а да се при том увек инсистира на очувању претходних историјских слојева града, заправо радило се о идеалном моделу за развој градова у Србији. Димитрије Т. Леко је био први урбаниста у Србији који је на тај начин промишљао развој градова и онај који је, иако на таласу модернизације, будно мотрио на често исхитрене процесе и указивао да се новим интервенцијама могу опасно и ненадокнадиво угрозити карактеристичне урбане матрице старих вароши и паланки. Да овакав приступ развоју градова, који је Леко срчано заступао, а због којег су га савременици проглашавали *контрадикторним*, није нашао примену у будућој урбанистичкој пракси, најбоље показују примери *урбанизације* градова у Србији.

Напомене

- 1 Ћоровић, Д. Т. Историјски оквир истраживања, у: *Београд као европски град у деветнаестом веку*: Трансформација урбаног пејзажа (докторска дисертација), Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2015, 65–95.
- 2 Kaser, K. De-ottomanization, europeanization, and Austrian urban architects in the Balkans, у: *Просторно планирање у југоисточној Европи*: (до Другог светског рата), Историјски институт: Балканолошки институт САНУ: Географски факултет Универзитета у Београду: Београд, 2011, 251–267.
- 3 Јовановић, Д., *Димитрије Т. Леко* (дипломски рад), Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 1987; Јовановић, Д. С. У лету кроз Београд, у: *XIV Салон архитектуре*, Музеј примењене уметности, Београд, 1988. (сепарат предавања); Јовановић, Д. С. *Димитрије Т. Леко*, у: *Београдски архитекти*, Коларчев народни универзитет, Београд, 1991. (непубликовано); Јовановић, Д. Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији, у: *Лесковачки зборник*, 1999, XXXIX, (Културно историјска баштина југоисточне Србије VII), Лесковац, 159–181; Јовановић, Д. Димитрије Т. Леко и урбанизам Београда, у: *Српска архитектура и урбанизам XX века*, Урбанистички завод Београда, Београд, 1999. (непубликовано)
- 4 Леко, М. Д. Историја моје породице 1, *Годишњак града Београда*, 2004, LI, Музеј града Београда, 83–117.
- 5 Ивановић, М. Архитект Димитрије Леко, *Годишњак града Београда*, 2004, LI, Музеј града Београда, 119–142.
- 6 *У лету кроз Београд – поводом покренутог питања о регулисању Малог Калемегдана*, Београд, 1899; *Skice za novu crkvu u Topoli* (odgovor g. Andri Stefanoviću), Beograd, 1904; *Наше прилике – поводом VIII конгреса архитеката*, Београд, 1909; *Reklama Profesora Univerziteta g. Nikole Nestorovića*, Beograd, 1909.
- 7 Максимовић, Б. Критички и теоријски радови Димитрија Т. Лека, у: *Идејни развој српског урбанизма*: период реконструкције градова до 1914. године, Српска академија наука и уметности, Београд, 1978, 169–174; Јовановић, Д. Критике и полемике Д. Т. Лека, у: *Димитрије Т. Леко* (дипломски рад), Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 1987, 10–21.
- 8 Леко, Д. Т. Наш модернитет, у: *Наше прилике – поводом VIII конгреса архитеката*, Београд, 1909, 25–37, 25.
- 9 Леко, Д. Т. Оскудица и беда у малим становима по великим градовима, *Београдске општинске новине*, 1910, бр. 30; 1911, бр. 1; Леко, Д. Т., Раденички станови, *Српски технички лист*, 1911, бр. 2, 19–20.
- 10 Ћоровић, Д. Т. Визија новог града: случај Дунавског краја, у: *Београд као европски град у деветнаестом веку*: Трансформација урбаног пејзажа (докторска дисертација), Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2015, 241–248, 242.
- 11 Леко, Д. Т. Ћуд светине и регулација вароши, *Технички гласник*, 1901, бр. 3.
- 12 Леко, Д. Т. Ревизија регулационог плана престонице и њеног грађевинског закона, *Технички гласник*, 1901, бр. 8–12.
- 13 Максимовић, Б. Конкурс за идејни пројект преуређења Малог Калемегдана; Критика Димитрија Т. Лека поводом конкурса за уређење Малог Калемегдана; Просторна композиција Малог Калемегдана Димитрија Т. Лека, у: *Идејни развој српског урбанизма*, 183–184; 184–185; 185–187.
- 14 „...У сваком случају, изведено уређење приказано на плану Београдске тврђаве из 1914. године нема готово никакве сличности са конкурсним радом Димитрија Т. Лека. Изостали су сви архи-

- тектонско-урбанистички елементи који су били основно обележје овог пројекта: монументално решени улаз у тврђаву и парк са тријумфалном капијом и са њим повезан аркадни низ који наглашава централно постављени улаз у простор Малог Калемегдана, терасасто решен ансамбл са гостионицом на врху, степеништем са чесмом и кружном цветном ронделом у подножју, језеро – рибњак, а најзад и сва три пројектована игралишта. Једина сличност са конкурсним радом огледа се у решењу пешачких комуникација...” (Нешковић, М. *Формирање и развој парка Калемегдан*, у: *Заштита и ревитализација Београдске тврђаве као историјског језгра града*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2015, 61–89, 78). У литератури се наводи да су радови на уређењу Малог Калемегдана поверени архитекти Јелисавети Начић. Такође се наводи и да је пројекат Малог степеништа на Калемегдану израдила Ј. Начић (Павловић, М. *Мало степениште Београдске тврђаве*, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 2016, бр. 40, 174–179).
- 15 Максимовић, Б. О проблемима реконструкције Дорћола у Београду, у: *Идејни развој српског урбанизма*: период реконструкције градова до 1914. године, САНУ, Београд, 1978, 173–174; Ћоровић, Д. Т. Визија новог града: случај Дунавског краја, у: *Београд као европски град у деветнаестом веку*, 241–248; Milinković, M., Ćorović, D., Vuksanović-Macura, Z. 1904: 'Leko's Project for the Danube Riverbank', u: *Historical Enquiry as a Critical Method in Urban Riverscape Revisions: The Case of Belgrade's Confluence*, *Sustainability* 2019, 11 (4), 1177, 6–7, <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/4/1177> [20. 3. 2021]
 - 16 Леков план је замењен другим, који је израдило Одељење за канализацију Општине Београд, мада ни тај план регулације Дорћола није изведен. Нови план је поништио Лекове идеје посвећене постизању економичности градње, могућности мешовитог социјалног становања и експериментисању са градским четвртима. Изузетан значај Лековог плана је у омогућавању ширења града на реку и коришћења обале, с обзиром да је у то време од шест километара обале Београд користио само три стотине метара. (Milinković, Ćorović, Vuksanović-Macura, *op. cit.*, 6–7).
 - 17 У план регулације Дунавског кеја Леко је укључио формирање парка са рибњацима као „хармоничне целине”. Она би, како је образложио, решила питање поплава и уклонила подземне воде, а при том све време обезбеђивала велику и бујну зелену површину у близини предвиђеног дунавског стамбеног насеља (Леко, Д. Т. *Измена регулације Дорћола*, *Српски технички лист*, 1904, 62–66).
 - 18 Ћоровић, Д. Т., *Београд као европски град у деветнаестом веку...*, 208–248, 209.
 - 19 Максимовић, Б: Генерални регулациони план Скопља од Димитрија Т. Лека, у: *Идејни развој српског урбанизма...*, 192–194.
 - 20 Константиновски, Г. *Савремена архитектура у Македонији*, у: Маневић, З (пр.), *Уметност на тлу Југославије*: Архитектура XX века, Просвета, Београд, 1986, 66.
 - 21 Георгиев, Д. Мухацир махала у Скопљу крајем XIX века, у: *Просторно планирање у југоисточној Европи*: (до Другог светског рата), Историјски институт: Балканолошки институт САНУ: Географски факултет Универзитета у Београду: Београд, 2011, 493–501.
 - 22 Скопље 1918. године постаје административни центар Вардарске бановине у којем су концентрисани политичка моћ, трговачки и банкарски капитал, као и културне активности ширег подручја.
 - 23 Леко, Д. Т. *Наш модернитет...*, 25.
 - 24 Максимовић, Б: Генерални регулациони план Скопља од Димитрија Т. Лека, у: *Идејни развој српског урбанизма...*, 192–194.
 - 25 Такође је у близини пројектованог пристаништа предвидео и мало пристаниште ван речног корита, које би служило за спорт на води.

-
- 26 Лeko, Д. Т. *У лету кроз Београд – поводом покренутог питања о регулисању Малог Калемегдана*, Београд, 1899, 5.
- 27 Лeko, Д. Т. *Измена регулације Дорћола...*, 63.
- 28 У периоду два мандата (1929–1936. и 1939–1941) градоначелника Јосифа Михајловића (1887–1941), у Скопљу су изграђени објекти попут зграде Бановине, Официрског дома, Железничке станице, Народне банке, Поште, затим зелена пијаца, зоолошки врт, уређен је градски парк...
- 29 Marina, O., Penčić, D. Urban transformation of Skopje fragmented city – Legacy from history, *Просторно планирање у југоисточној Европи : (до Другог светског рата)*, Историјски институт : Балканолошки институт САНУ : Географски факултет Универзитета у Београду : Београд, 2011, 359–375.
- 30 Bakalcev, B., Bakalcev, M., Hadzi Pulja, M., Tasic, C. Exclusive Cities Inclusive Buildings, in: Marina, O., Armando, A. (eds), *Inclusive/exclusive cities*, 2016, 244–263, <http://porto.polito.it/2667168/>, [20. 3. 2021]
- 31 „Лeko је са студија у Немачкој понео не само добру теоријску основу из урбанизма и јасно сазнање о уској повезаности архитектонског и урбанистичког стваралаштва, него и изграђен став према урбанизму као просторној уметности у духу идеја Камила Зитеа, кога он често наводи у својим радова као идеолога урбанистичке естетике.“ (Максимовић, Б. Урбанистичка мисао у Србији, у: *Идејни развој српског урбанизма...*, 165–197, 169).
- 32 Yerolympos, A. A plan for Skopje in the early 20th century, in: *Urban Transformations in the Balkans, 1820–1920 : Aspects of Balkan Town planning and the Remaking of Thessalonica*, University studio press, Thessaloniki, 1996.

